

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.02.110>
УДК 811.161.2'373.21(477.64)

О.П. КАРПЕНКО, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: olga.petrivna.karpenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5522-2565>

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ОЙКОНІМІКОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОСВІД УКЛАДАННЯ ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА

Статтю присвячено лінгвістичному аналізу ойконімів Запорізької області як частини ойконімікону історичного Запоріжжя. Назви населених пунктів є носіями історичної пам'яті та культурної ідентичності, відображають процеси колонізації, етнічні контакти, соціально-економічні й політичні зміни в регіоні. Критичне зіставлення історичних форм сприяє уточненню хронології появи та зміни назв, окресленню історичних пластів ойконімів — від архаїчних козацьких до колонізаційних (німецьких, менонітських, болгарських, єврейських) і радянських, позначених ідеологізацією та масовими перейменуваннями. Дослідження спрямоване на реалістичне відтворення змін у назвах залежно від політичних подій, що зумовлювали як втрату питомих ойконімів, так і повернення первинних назв чи їхніх модифікованих форм.

Ключові слова: ойконім, етимологія, словотвірна модель, антропонім, апелятив.

Давно відомо, що назви населених пунктів — це не просто географічні позначки на карті, а багатшаровий літопис народу, закарбований у слові. У цьому контексті ойконімікон Запоріжжя кваліфікуємо як історико-географічний комплекс, що охоплював землі сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Донецької та Кіровоградської областей. Його не можна обмежувати лише адміністративною одиницею, поняття якої ввійшло до історіографії регіону з 1939 р. Саме тому цей матеріал становить унікальне джерело для ономастичних студій. Тут кожен

Цитування: Карпенко О.П. (2026). Ретроспективний аналіз ойконімікону Запорізької області: досвід укладання історико-етимологічного словника. *Українська мова*, 2 (98), 110—123. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.02.110>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

історичний пласт відображає складну долю степового краю: від найдавніших археологічних пам'яток до слідів численних етнічних контактів — від скіфів і сарматів до тюркських племен та вольностей Війська Запорозького, яке стало на захист місцевого населення від пограбувань, а також до бурхливих соціальних та культурних трансформацій XIX—XXI ст.

Сьогодні, коли питання національної ідентичності та деколонізації національного простору знову постали як ніколи гостро, ретроспективний погляд на назви регіональних міст і сіл став досить актуальним. У нашому лінгвістичному дослідженні зосередимося на території Запорізької області, невеликої частини історичного Запоріжжя. Його мета — пояснити сучасні назви і реконструювати їхні мотивації, що зумовили динаміку ойконімів від перших відомих фіксацій і стали основою «Словника ойконімів Запоріжжя»; простежити, як крізь призму мови змінювалося «обличчя» регіону та які таємниці зберігає топонімний ландшафт нижнього поріччя Дніпра. Актуальність дослідження ойконімів Запорізького краю зумовлена тим, що назви населених пунктів — це важливі носії історичної пам'яті та культурної ідентичності. Вони відображають процеси колонізації, етнічні контакти, соціально-економічні зміни та політичні трансформації, що відбувалися на території регіону. Через аналіз ойконімів можна відновити забуті сторінки минулого, простежити витоки назв і зрозуміти логіку їх формування.

У контексті сучасних тенденцій відновлення історичної пам'яті та переосмислення локальної ідентичності, систематичне вивчення ойконімікону Запоріжжя сприяє не лише науковому осмисленню, а й становленню цілісного образу краю. «Історико-етимологічний словник Запорізької області», без перебільшення, стане важливим інструментом збереження культурної спадщини, допоможе уникнути втрати цінних знань і сприятиме переданню їх наступним поколінням.

Методологія укладання такого типу словника традиційно спирається на комплексний підхід до джерельної бази та принципів відбору матеріалу. Основними джерелами стали архівні документи (адміністративні акти, метричні книги, ревізькі списки), старовинні та пізніші карти, земельні плани поселень, літописи й хроніки, а також етнографічні та краєзнавчі праці. Критично зіставлено свідчення різних джерел, що посприяло уточненню хронології появи назв та їхніх трансформацій і дало змогу відтворити цілісну картину історико-культурного розвитку регіону, чітко окреслити історичні пласти ойконімікону Запоріжжя: архаїчні назви козацької доби, німецькі, менонітські, болгарські та інші назви, пов'язані з різночасовими колонізаційними процесами, назви радянського періоду, для яких характерні ідеологізація та масові перейменування.

У козацьку добу сформувалися архаїчні назви, що мали переважно описовий характер і були пов'язані з природними особливостями місцевості, військовими традиціями чи побутом запорожців. Такі ойконіми — важливе свідчення самотності та історичної тягlosti краю.

Етимонами найдавніших козацьких ойконімів нерідко ставали місцеві гідроніми. Так, с. *Кінські Роздори* Пологівськ. р-ну засноване, за одними

джерелами, як солдатська слобода *Конская*, 1771 р. (ИГА, с. 35; ІМС Зп., с. 590), за іншим — *Конская* слобода, 1770 р. (Феодосий, 1880, 2, с. 273). Назву *Роздор* засвідчено «выше слободы (Конской. — О.К.) с. *Роздор*», 1821 р. (Бойко, 1998, с. 49). Складений ойконім *Конские-Раздоры* при рч. *Конкѣ* (*Конской*), 1859 р. (СНМ Ек., с. 31) стабільно простежуємо із другої половини XIX ст. Історична назва слободи пов'язана з гідронімом *Кінська* (варіанти: *Конская*, *Конские Воды* та ін.) — р., л. Дніпра (СГУ, с. 251). Зрозуміло, що потамонім мотивований прикметником *кінський* (-а, -ая) < *кінь*. Він також має складені форми *Konska Woda* (Маштаков, 1913, с. 84), *Заливы Конскихъ Водѣ*, 1745 р. (АР, № 7), які прозорі з огляду на складники *вода* (-и) та географічний термін *залив* (мн.). Важливо те, що наведені форми гідроніма давніші за досліджуваний ойконім. Ще один варіант гідрографічного об'єкта *Илкисуй*, 1749 р. (СМИЗК, с. 28) та, можливо, найдавніше відомий на сьогодні *Йилка*, XVII ст. (Челеби, 1961, с. 203) привертають увагу. Очевидно, що наведені назви не слов'янські. Компонент -су, безперечно, тюркізм < крим.-тат., ног., дтюрк. *su* 'вода, ріка, водоймище' (Бушаков, 2003, с. 208). Щодо препозиції *Илки-*, то правильніше *Йилкі-*, сюди ж варіант *Йилка* із тат. *ylki*, пор. ще крим.-тат., ног., дтюрк. *ylqi* 'табун, коні, велика худоба' (там само, с. 233). Це сприяє буквальному перекладу тюркського гідроніма як 'кінська, кінська вода (ріка)'. Отже, на підставі наведених тюркських варіантів гідронім *Кінська* або *Кінська Вода* можна вважати слов'янським перекладом давнішого тюркізму. Якщо гідронім слов'яни успадкували від тюркських племен, переклавши його, то назву слободи *Конская* утворено пізніше за допомогою трансонімізації слов'янського гідроніма. Зазначимо, що в цій статті окремі компоненти значного тюркського пласту трапляються лише принагідно, проблему залишків назв тюркських аулів, на зміну яким прийшли запорозькі зимівники та слов'янські поселення, ще остаточно не розв'язано. Назви аулів кочових племен поступово замінювали новими (переважно слов'янськими) ойконімами, проте деякі з ранніх тюркських гідронімів і досі наявні в сучасних ойконімах — м. *Токмак*, с-ще *Кушугум*, с. *Ташенак* та ін.

Ойконім *Кінські Роздори* складений, його утворено внаслідок об'єднання двох зазначених вище нп *Конская* та *Роздори*, у якому перший компонент пов'язаний із цим гідронімом, другий мотивований географічним терміном *роздори*, пор. укр. діал. *роздори* 'розгалуження русла ріки', 'місце злиття двох річок' (Черепанова, 1984, с. 197), *роз'д'ори* 'місце, де розгалужується ріка' (Никончук, 1979, с. 36), рос. діал. *раздѣр* 'розгалуження ріки на кілька рукавів', 'місце, де впадає в ріку яка-небудь річка або протока', 'місце в річці, куди найбільше набивається лід під час льодоставу або весною під час розкриття', 'стан, коли дві мотузки (під час перетягання суден бурлаками) широко розходяться у різні боки', 'наскрізна щілина в дереві, розщеплене дерево' (СРНГ, с. 330). За локалізаційними ознаками село, справді, розташоване в місці злиття двох рукавів р. *Кінської* (*Кінські Води*).

Коні, безсумнівно, були надважливим матеріальним компонентом кочового світу. Давні контакти тюркських народів зі слов'янами, передусім із

запорозькими козаками, життя яких було насичене бойовими діями, пересуванням кіньми на далекі відстані, розведенням племінних коней, закарбувалися в мові, у спільних мотиваційних принципах географічних назв. Крім зазначеної р. *Кінська*, у Запорізьк. обл. є б. *Кінська* л. Кам'янки п. Вовчої л. Самари л. Дніпра (СГУ, с. 151), а також л. рук. Дніпра *Конка*; між рр. Євпатиха і Прогній (там само). Саме тут, у місцевості р. *Кінської* у Великому Лузі, були найкращі кінські заводи запорожців, що після зруйнування Січі перейшли до казни (Феодосій, 1880, 2, с. 310). Із цього приводу поміж ойконімів варто згадати сучасне с. *Григорівка* Запорізьк. р-ну, відомого під первинною назвою *Кінсьководівка*, яке заснували після 1775 р. козаки Запорізької Січі (ІМС Зп., с. 319). Після розподілу земель запорожців *Кінсьководівка* стала ранговою дачею Григорія Потьомкіна. Невдовзі поселення та навколишні землі власник подарував своїй племінниці Скавронській (Фоменко, 1969, с. 30), яка й заселила їх селянами, пор. «въ слободѣ *Консководовкѣ*», 1779 р. (Феодосій, 1880, 2, с. 310). Ойконім *Консководовка* постав унаслідок лексикалізації відгідронімного за походженням (див. вище) словосполучення *Кінські Води* + суфікс *-ов (> -ів)-к-а*. Ойконім із назвою *Кінсьководівка* був недовго. Як тільки запорожці втратили право на це поселення, разом із новою власницею на зміну старій назві прийшла нова: «въ слободѣ *Ново-Григорьевкѣ*», 1784 р. (Летопись, 7, с. 20). Назва слободи *Ново-Григорьевка* походить від чоловічого імені *Григорий* (пов'язують з ім'ям князя *Григорія* Потьомкіна, якому тут належали великі земельні наділи) + суфікс *-ев (> -ів)-к-а*. Означення *ново-* виконувало розрізнявальну функцію в аналогічних ойконімах. Згодом потреба у функціонуванні означення зникла, проте назва *Григорівка*, яка тривалий час зберігала інші варіанти: *Новогригорьевка* (*Конская*, *Литтовка*) при рч. *Конкѣ*, 1859 р. (СНМ Ек., с. 20), *Конское* или *Григорьевка*, 1861 р. (Афанасьев-Чужбинский, 1861, с. 163), *Григорьевка* (*Ново-Григорьевка*, *Конская*), 1910 р. (Россия XIV, с. 661), дійшла до сьогодні. В основі варіанта *Литтовка* — прізвище графа *Литта* — чоловіка племінниці Потьомкіна графині Катерини Скавронської, якій це поселення подарував її дядько (Фоменко, 1969, с. 30).

Специфіка козацького побуту вплинула також на появу запорізьких гідронімів *Жеребець* — р., п. Кінської; між рр. Токмачка і Берестова і б., п. *Жеребця* (у верхів'ї) п. Кінської л. Дніпра (СГУ, с. 195). Їх походження пов'язане зі словом *жеребець* (Грінченко 1, с. 479), що є лексемою з термінології конярства, пор. також мотивацію суміжного потамоніма *Кінська*. Поява при рр. *Конці* та *Жеребець* однойменних слобід хронологічно майже одночасно не дивує, оскільки це час активного залюднення місцевості запорожцями. Ойконім *Жеребець* подано як «солдатская слобода *Жеребець*», 1770 р. (Феодосій, 1880, 2, с. 269). Подібно до багатьох ойконімів, утворених на основі гідронімів, назва *Жеребець* виявилася досить стійкою.

До 1928 р. с. *Жеребець* Оріхівськ. р-ну зафіксоване в усіх адміністративних довідниках, див., напр. (Довідник, с. 86), проте після жовтневих подій 1917 р. в ойконіміконі поступово починає превалювати і швидко розвиватися ідеологічна мотивація, яка нашаровується і перекриває цілу низку

ойконімів. Зокрема, таких змін зазнали й назви колишніх поселень запорожців. Так, у 30-х рр. XX ст., а точніше 1937 р., колишнє с. *Жеребець* зафіксовано вже як *Єжове* (ПІ, 2, с. 209). Назву змінено на честь М.І. Єжова — народного комісара внутрішніх справ сталінського періоду. Практика надавання меморіальних назв відома з давнини, не була вона новою і в до-революційній імперській державі, де міста і села називали за іменами царів, їхніх дружин, які мали прямий чи опосередкований стосунок до їх появи. У післяреволюційний період на це мало зважали. Та й нові меморіальні назви залежно від політичних уподобань владних кіл могли бути довгостроковими або зовсім короткочасними. Так, с. *Єжове* 1939 р. було перейменоване на *Кірове* — це тривала в часі, аж до 2016 р., меморіальна назва на честь партійного діяча С.М. Кірова.

В основі сучасного ойконіма *Таврійське* Запорізьк. р-ну (колишній Оріхівськ. р-н) — прикметник *таврійський* (-а, -е) < хороніма (територіальна назва) *Таврія*. На нашу думку (оскільки залишаюся на позиціях, що будь-яке поселення має право на первинну номінацію — подобається вона комусь чи ні), варто було б повернути цьому населеному пункту його первинну назву. Подібно до літописів, які переписували, спотворюючи історію, у нашій ситуації це означає ще й утрату культурного спадку.

Зрозуміло, що позиція про пріоритет первинної назви може бути дискусійною. Наприклад, назва м. *Запоріжжя* — обласного центру Запорізьк. обл., витоки якої під назвою *Александровскъ* сягають 1770 р.: «къ сооруже-нію *Александровской* крепости и заложенію ... “фурштата” *Александровска*» (ИГА, с. 9); *Алексадровская* крѣпость (Россия XIV, с. 633). Назва фортеці, як і назва майбутнього міста *Александровскъ*, пов'язана із чоловічим іменем *Олександр*. Уважають, що фортецю названо іменем генерал-фельдмаршала *Олександра* Голицина (ІМС Зп., с. 66; Фоменко, 1969, с. 36), проте відомі й інші думки. Утім ані фортеця, ані «фурштат» ще не були містом. Лише від 1785 р. можна говорити про посад *Алексадровскъ* (ІМС Зп., с. 67), «посадъ *Александровскъ* переименовань уѣзднымъ городомъ», 1806 р. (Россия XIV, с. 635). Його первинна назва пов'язана з ім'ям згаданого вище (або іншого) імперського військового посадовця. Під такою назвою місто відоме до 1921 р., відколи й було перейменовано на *Запоріжжя* (Супруненко, 2007, с. 219). Отже, перед нами приклад топонімної трансформації, де відмова від імперського ойконіма *Олександрівськ* стала не втратою, а навпаки, наче відновленням культурної спадщини з огляду на природні умови (локальну характеристику об'єкта) у цьому регіоні — буквально 'місто за порогами'. Тільки пріоритет первинної назви гарантує стабільність: шлях винятків неминуче веде до нескінченних перейменувань, адже аргументи для зміни ойконімів завжди знайдуться, і це підтверджує історія назв, зафіксованих у словнику.

Назва *Запоріжжя* — префіксально-суфіксальне похідне від апелятива *пороги*. В ойконіміконі цього регіону вона трапляється неодноразово, проте як первинна — лише один раз — с. *Запоріжжя* Мелітопольськ. р-н (колишній Веселівськ.), засноване в 1924 р. переселенцями із с. Малої Біло-

зерки Мелітопольськ. пов. (ІМС Зп., с. 242). Ще одне *Запоріжжя* — село в Пологівськ. р-ні (колишній Токмацьк. р-н), засноване наприкінці 20-х — поч. 30-х років ХХ ст. (Князьков, 2006, с. 278), ще 1941 р. було відоме як *свх. им. Лібкнехта* (Карта РККА), тобто його первинна назва — вторинне утворення від контактного ергоніма. Радгосп *им. Лібкнехта* названо на честь К. Лібкнехта — відомого діяча німецького і міжнародного робітничого революційного руху. Це ж стосується інших ойконімів, таких як *Запорізьке*, *Запорожець*, які з тих чи тих причин заступили первинні назви.

Питанню іноземної колонізації України, яка мала різні часові хвилі, присвячено багато наукових праць (Клаус, 1869; Кулинич, Кривець, 1995; Дружинина, 1981; Писаревский, 1909 та ін.). Для нашого дослідження важливе розуміння колоніальної політики в південних районах, пов'язаної з появою там великої кількості іноземних колоністів, які мали свій общинний устрій земельних відносин, юридичну організацію і, звичайно, іномовне спілкування. Для досягнення етапів колоніального руху півдня України особливо цінною виявилася не нова, але ґрунтовна праця А. Клауса «Наши колонии» (1869), де сконденсовано представлено колоніальну діяльність, здебільшого німецьких колоністів. На жаль, назви колоній у ній було передано кирилицею, а не мовою оригіналу, проте особливо цінною є інформація про час заснування кожної колонії та її локалізацію в тогочасних адміністративних межах. Колонізація сприяла появі в Україні нових назв, зокрема німецьких, болгарських і єврейських та інших, які відображали етнічну ситуацію лівової частки південного регіону, її різноманітність і культурні впливи. Вони стали маркерами багатонаціонального складу населення та економічного розвитку регіону того періоду. Коли ми говоримо про імперську колоніальну політику на півдні України, не треба забувати, що можновладці віддавали під колонії рештки численних колишніх запорізьких земель, які після зруйнування Січі ще залишалися після роздавання їх найвищим імперським чиновникам. Це розуміли колишні козаки, українська інтелігенція, а великий український поет Т.Г. Шевченко промовисто писав у вірші «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» про ці події: *І на Січі мудрий німець / Картопельку садить, а ви її купуєте, / Їсте на здоров'я / Та славите Запорожжя* (Шевченко, 1961, с. 271).

Колонізаційна політика стосувалася не лише Запоріжжя. Таке саме руйнування старожитностей пережили ойконіми всього колишнього Дикого Поля (зокрема й сучасної Кіровоградської обл.), коли планомірно нищили питомі українські поселення в поріччях Тясмину, Інгулу та Інгульця, а на їхньому місці з'явилися військові шанці Нової Сербії з назвами, принесеними тоді південними слов'янами.

Життя переселенців-колоністів на півдні України було нелегким, але наше завдання стосується не висвітлення економічних умов колоністів, а спадщини іноземних колоністів, збереженої в тому значному німецькому та менонітському пласті ойконімів, засвідчених на Запоріжжі, яке досить тривалий час було центром менонітського розселення. Більшість цих назв

змінено в 1945—1946 рр. Однак процес перейменувань розпочався ще в до-революційний період. Запропонований ретроспективний погляд на тодішній ономастикон дає змогу їх відновити. Так, наприклад, сучасне с. *Новодворівка* Пологівськ. (колишнього Куйбишевськ.) р-ну було засноване німцями як к. *Нейгофъ*, 1823 р. (Клаус, 1869, I, Прил. II, с. 33), *Нейгоф № 14*, 1865 р. (ВТК ЕТГ). Назва колонії — композитне утворення від німецького прикметника *neu* ‘новий’ та німецького іменника *Hof* ‘двір’ (Мюллер, 2005, с. 335), буквально ‘новий двір’. Варіант із *№ 14* указував на номер земельної ділянки, виділеної під колонію. Її перейменування простежуємо ще в імперський період, коли ойконім фіксували вже як *Новодворовка*, 1913 р. (ВЕГ, с. 219), *Ново-Дворівка* Розівськ. р-н, 1946 р. (АТП 1947, с. 207). Сучасна форма ойконіма *Новодворівка* — переклад німецької назви засобами російської та української мов, оформлений за аналогією до пізніх ойконімів із суфіксом *-ів-к-а*.

Ойконім с. *Світле* Пологівськ. (колишнього Токмацьк.) р-ну спершу відомий як к. *Александрволь*, 1821 р. (Клаус, 1869, I, Прил. II, с. 37), яку заснували 22 сім’ї із Західної Пруссії (НР), *Александрволь № 52*, 1862 р. (цит. за: Князьков, 2006, с. 297), к. *Александрволь*, 1925 р. (ОНМ ЕГ, с. 84). 21.05.1945 *Олександрволь* Великотокмацьк. р-ну перейменоване на с. *Олександрівка* (ДАТП, с. 95). Первинна назва *Александрволь* (*Alexanderwohl*) — меморіальна, на честь імператора *Олександра* Першого, під час правління якого було засновано німецьку колонію. Другий складник *-воль* < нім. *Wohl* ‘добро; благо; добробут’, буквально ‘Олександрове благо’. У цьому ойконімі поєднано ім’я російського імператора із характерним для німецьких колоній компонентом *Wohl*. Ми відкидаємо змішування писарями компонента *-воль* < нім. *Wohl* із грецьким компонентом *-поль* < грецького *πόλις* ‘місто’, властиве назвам на зразок *Олександропіль*, *Маріуполь*, *Мелітополь*, оскільки, безсумнівно, ідеться про німецьку колонію. Про це свідчить також виділена земельна ділянка під неї, яка мала *№ 52*. Так само малоімовірним вважаємо слов’янське походження ойконіма за рахунок зближення складника *-воль* з апелятивом *воля*, пор. ст.-укр. *во́ля* ‘тимчасове звільнення новосельців від феодалних повинностей і податків’ (ССУМ 1, с. 196), укр. *во́ля* ‘воля, свобода’ (Грінченко 1, с. 253). До того ж у повоєнний період ойконім *Олександрівка* було передано вже засобами української мови та оформлено за допомогою традиційного для пізніх ойконімів суфікса *-ів-к-а*, але без збереження другого компонента. Сучасна назва *Світле* — похідна від субстантивованого прикметника *світлий* (*-е*) — відома з 1963 р. (Крилов, 2002, с. 95).

Досить часто колоністи, які переселялися в Південну Україну, перенесли назви поселень із країн попереднього перебування, зокрема з Пруссії, Німеччини, а також Польщі. У такий спосіб Маріупольський менонітський округ заповнили назви колоній *Кіривальд*, *Тігенгов*, *Розенгарт* та ін. Відомо, наприклад, що к. *Киривальдъ*, 1823 р. (Клаус, 1869, I, Прил. II, с. 32) заснували переселенці зі Східної Пруссії та Німеччини (ІМС Зп., с. 408), а локалізувалася «к. *Киривальдъ* при рч. Кальчикъ», 1859 р. (СНМ Ек., с. 35).

Колонія *Киришвальд*, заснована німецькими євангелістами-лютеранами з пруського містечка *Киришвальда* (нім. *Kirschwald*), відома ще 1910 р. (Рос-сія XIV, с. 618). Її назву з німецьких *Kirsch* ‘вишня’, *Wald* ‘ліс’ без будь-яких змін було перенесено в Україну. Через кілька років на її місці засвідчене с. *Вишневатое*, 1913 р. (БЕГ, с. 197). Показово, що на карті 1941 р. цей населений пункт зафіксовано як *Вишневатое (Киришвальд)* (ВТК ГШ). Сучасна назва с. *Вишньовате* Пологівськ. р-ну — скалькований із німецької слов’янський варіант, який постав як субстантивованій російський штучний якісний прикметник *вишневатый* (укр. *вишньоватий*), якого немає в цих мовах. Прикметник, утворений за допомогою суфікса *-юват-*, передає безвідносну міру якості і суб’єктивної оцінки якості предмета на зразок аналогічних утворень, наприклад *синюватий*, *рожевуватий* тощо. Можливість асоціативного зв’язку з німецьким компонентом *-wald* видається сумнівною. Аналіз ойконімів від первинних колоніальних до сучасних або навпаки дає змогу побачити під сучасними назвами (напр. *Полянівка* чи *Молочанськ*) їхні первинні колоніальні назви — *Ейгенфельд* та *Гальбштадт*, створити карту Запоріжжя не як звичайну статичну вікову картинку, а як динамічно змінну пам’ятку, де поверх старих назв проступають нові.

На тлі назв-кальок (повних або часткових) простежуємо значну кількість просто перейменованих колишніх колоній з очевидною метою стерти пам’ять про них у регіоні, який досліджуємо. Назву колонії *Тигенгаген* з німецького *Tiegenhagen* перенесли в Україну переселенці-меноніти із Західної Пруссії (нині це територія Польщі): к. *Тигенгаген*, 1805 р. (Клаус, 1869, I, Прил. II, с. 36), відома в документах під № 15 (за виділеною під неї земельною ділянкою) (ВТК ЕТГ). Компонент *Tiegen-*, вірогідно, вторинний щодо назви ріки *Tiege* (пор. р. *Tiege* у Пруссії), тоді як *-hagen* < ст.-нім. *Hagen* ‘обгороджене місце, загорожа, гай, чагарник’, пор. сучасний німецький іменник *Hag* заст. ‘живопліт; чагарник; гайок’ (Мюллер, 2005, с. 302). Отже, назву колонії виправдано тлумачити як ‘огорожене поселення біля річки Тіге’. Спроби щодо її перейменування простежуємо ще в передреволюційний період, коли вперше постав ойконім *Ясне*, 1915 р. (цит. за: Князьков, 2006, с. 284), мотивований субстантивованим та онімізованим прикметником *ясний* (-*é*). Цей новотвір так і не зміг витіснити первинну назву *Тигенгаген* (*Ясное*), 1925 р. (ОНМ ЕГ, с. 84), а залишився лише в окремих джерелах як одноденний варіант. Використовуваний до адміністративно-територіальної реформи 1946 р., ойконім *Тигенгаген* Великотоцьк. р-ну (АТП 1947, с. 918) було перейменовано на *Левадне*. У його основі — прикметник *левáдний* (-*é*) < *левáда*. У такий самий спосіб раніше чи пізніше було перейменовано к. *Шенбаум* на с. *Листвянка* Пологівськ. р-ну, к. *Фюрстенау* на с. *Лугівка* того ж р-ну, к. *Линденау* на с. *Любимівка* (там само) та багато інших.

Запропонований фрагмент про німецькі колонії на півдні України, про що промовисто свідчать їхні назви, — це спроба відтворити не лише окремі причини зміни на рівні ойконімів, але й констатувати, що міграційні рухи в іноетнічні регіони з імперською панівною політикою для різ-

них етносів (як місцевих, так і пришельців, які шукали кращого життя на нових територіях, оскільки й самі були з незаможних верств населення) мали свої значні труднощі, трагічні сторінки. Німецькі колоністи, з одного боку, намагалися зберегти свою ідентичність, мову, культурні традиції, а з іншого, — налагодити стосунки з місцевим населенням, ознайомитися з особливостями сільськогосподарського виробництва. Німці, як відомо, дуже працьовиті та організовані господарі. Вони не лише швидко змогли засвоїти особливості місцевого землеробства, специфіку тваринництва, садівництва, але й посприяли розвитку різних ремесел, що позитивно позначилося на загальному матеріально-економічному рівні півдня України. Разом із місцевим населенням колоністи пережили складний передреволюційний період, громадянську війну, проте мир і загальна політика післяреволюційної влади не забезпечили процвітання колоністам. Навпаки, помітно активізувалися дискримінаційні заходи щодо українських німців. Як відзначають дослідники, «на них накладали більші податки, вони обмежувались у політичних правах, не повністю задовольнялися їхні культурні, мовні і релігійні запити» (Кулинич, Кривець, 1995, с. 247). Не кажучи вже про репресивну політику 20—30-х рр. XX ст., а згодом депортаційні хвилі, яких зазнали різні етнічні групи, німецьке населення зокрема. Така урядова політика призвела до знищення мультикультурності регіону та процесу «мовного стирання» у радянський період. Цей період позначився ідеологізацією топонімії: масові перейменування мали на меті утвердити нову систему цінностей, витіснити «небажані» історичні асоціації та створити уніфікований простір радянської пам'яті.

За незалежної України на південні землі поступово повернулося не лише репресоване татарське населення Криму, але й якась частина нащадків німецьких та інших колоністів. У сучасному ойконіміконі простежуємо перші спроби повернути іншомовні назви. Відомо, що, наприклад, колонія *Клейнвердер* заснована 1831 р. (Клаус, 1869, I, Прил. II, с. 33). За іншими джерелами, поселення *Клейн-Вердер* / *Klein-Werder* було засноване в 1842 р. переселенцями (26 сімей) із Біловезької колонії *Клейн-Вердер* та ін. (НР). Цілком вірогідно, що друга дата стосується дозаселення колонії. Варіант *Малий Вердер* № 25, 1865 р. (ВТК ЕТГ) свідчить про нумерацію земельної ділянки, виділеної під колонію. Із 1913 р. зафіксовано нову назву *Екатеринполь* (ВЕГ, с. 198), а з 1938 р. — с. *Перво-Майское* (цит. за: Князьков, 2006, с. 266), а потім його варіації залежно від номенклатури — х. *Першотравневий*, с. *Першотравневе* Пологівськ. р-н до 2020 р. (БВР, № 33, ст. 235). Спочатку була німецька колонія з первинною назвою *Клейнвердер*, мотивована німецьким прикметником *klein* ‘менський, малий, невеликий’ (Мюллер, 2005, с. 372) та німецьким іменником *Werder*, вірогідно, зі ст.-нім. *Werder* ‘острів; підвищення посеред води’, буквально ‘малий острів’. Не відкидаємо й версію про перенесення ойконіма з попереднього місця проживання. Наступний варіант назви — композит *Екатеринполь* складається з першого відантропонімного компонента *Екатерин-* від жіночого імені *Екатерина* і другого — *-поль* ‘поле’ або гр. *πόλις* ‘місто’. Традиційний для радянського

періоду ойконім *Першотравневе* — лексико-семантичне похідне від онімізованого прикметника *першотравневий* (-е) — одне із чотирьох однойменних тільки на Запоріжжі (АТУ 1987, с. 424). А із 2024 р. с. *Першотравневе* перейменовано на с. *Малий Вердер* (ПВРУ 2024). Звичайно, це не повернення до первинного німецького ойконіма *Клейнвердер* < *Klein-Werder*, але й не повна калька первинної назви засобами української мови. Ця складена назва — фактичний аналог *Малий Вердер* № 25, 1865 р. (ВТК ЕТГ), у якій від первинного німецького ойконіма залишився оригінальний лише другий компонент. Цілком вірогідно, що з прагненням відмовитися від декомунізації місцевих назв поселень повсюдно стала актуальною потреба замінити низку заполітизованих утворень, зокрема й с. *Першотравневого* Пологівського р-ну, що офіційно затверджено (ПВРУ 2024). Для значної частини різних регіонів України населеним пунктам було повернено багато давніх назв, чимало поміж них первинних. Щодо повернення первинних ойконімів на території Запорізької області, зокрема щодо повернення назв німецьких колоній, не все так однозначно. Наприклад, ойконім *Малий Вердер* — це не первинна назва, але чи знають і пам'ятають мешканці поселення той первинний ойконім, чи в пам'яті та доступних офіційних джерелах як первинний залишився тільки *Малий Вердер*?

Ще один приклад — назва с. *Святотроїцьке* Пологівського району, яка у 2016 р. (ПВРУ 2016) замінила меморіальний ойконім *Урицьке* (зафіксований із 1946 р.), що пов'язаний із прізвищем більшовицького діяча М.С. Урицького. До жовтневих подій у всіх адміністративних джерелах подано назву *Св. Троїцкое*, 1913 р. (ВЕГ, с. 218). Ойконім *Святотроїцьке*, імовірно, сакральний, пов'язаний із назвою церкви *Святої Трійці*. Хронологічне просування вглиб дає змогу вийти на доступну нам первинну форму цього об'єкта і час його заснування — к. *Эйхвальдъ*, 1823 р. (Клаус, 1869, I, Прил. II, с. 33). *Eichwald* за формою і структурою ще одна німецька колонія початку XIX ст., її засновники — 31 сім'я із Західної Пруссії та Богемії (НР). Невідомо, чи назву колонії принесли переселенці з попереднього місця проживання, чи її сформовано на новому місці і вона відображає нинішні природні умови. Назва колонії побудована на генетично німецьких елементах. Ойконім *Eichenwald* походить від німецького прикметника *éichen* 'дубовий' та німецького іменника *Wald* 'ліс' (Мюллер, 2005, с. 185, 689), буквально 'дубовий ліс'. За відведеною земельною ділянкою колонія відома під № 15. Цей приклад свідчить, що для уникнення меморіальних назв запропоновано повернути, на жаль, не первинну назву поселення, а передреволюційну, сакральну за походженням. Зрозуміло, що в статті лише частково зроблено спробу з'ясувати питання, пов'язані з причинами перейменування ойконімів досліджуваного регіону.

Отже, запропонований ретроспективний аналіз назв населених пунктів Запорізької області засвідчує, що вони виконують роль своєрідної «мови регіону», яка зберігає пам'ять про історичні події, етнічні контакти та культурні традиції. Кожен ойконім має свою словотвірну та етимологічну характеристику зі своєрідним кодом, що відображає генетичну спадщи-

ну регіону, його багатозначність та неперервність історичного розвитку. В ойконімах не лише зафіксовано географічні реалії, а й закладено символічний простір, у якому поєднано минуле і сучасне.

Дослідження ойконімів та укладання на їхньому матеріалі історико-етимологічного словника є важливим кроком до збереження «генетичного коду» Запорізького краю.

Список скорочень: б. — балка; к. — колонія; л. — ліва притока; л. рук. — лівий рукав; м. — місто; мн. — множина; нп — населений пункт; п. — права притока; р. — річка; с. — село; с-ще — селище; х. — хутір.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АР — Атлас Российский. (1745). *Атлас Российский, состоящий из девятнадцати специальных карт, представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями (№ 7 Малая Тартария с пограничною Киевскою и Белгородскою губерниями. Содержит в себе лежащие около Днепра, Дону и Донца земли, также весь Крым и часть Кубани с Черным морем)*. Санкт-Петербург. ЦДБІА, ф. ВУА, од. зб. 19836.

АТП 1947 — Попівський М.Ф. (ред.). (1947). *Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р.* Київ: Українське видавництво політичної літератури.

АТУ 1987 — Кирненко В.І., Стадник В.І. (ред.). (1987). *Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 р.* Київ: Головна редакція УРЕ.

ВВР — *Відомості Верховної Ради України*. (2020). Київ: Парламентське видавництво.

ВЕГ — Подковыров Н.Г. (ред.). (1913). *Вся Екатеринославская губерния*. Екатеринослав: Типография Губернского Правління.

ВТК ГШ — Генеральный штаб Червоної армії. (1941). *Военно-топографическая карта: УССР. Запорожская область*. Масштаб 1:100000.

ВТК ЕТГ — Генеральный штаб. (1865). *Военно-топографическая карта Екатеринославской и Таврической губерний. 1865 г. С нанесением железных дорог*. Москва: 1919—1920.

Грінченко — *Словарь української мови: в 4 т.* (1907—1909). Упоряд. з дод. власн. мат-лів Борис Грінченко. Київ: Видавництво «Довіра» — УНВЦ «Рідна мова», 1997. Репринт з вид. 1907—1909 рр.

ДАТП — *Довідник адміністративно-територіального поділу Запорізької області на 1 жовтня 1961 року*. (1961). Запоріжжя: Комунар.

Довідник — Запорізьке округове статистичне бюро. (1928). *Довідник по населених пунктах Запорізької округи (До округової мапи видання 1928 р.)*. Запоріжжя.

ІМС Зп. — Петрикін В.І., Зінович І.Є., Кищенко М.П. та ін. (ред.). (1970). *Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область*. Київ: Головна редакція УРЕ.

ИГА — Новицкий Я.П. (1905). *История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения Днепровской линии. 1770—1806*. Екатеринослав.

Карта РККА — Рабоче-крестьянская Красная армия. (1941). *Карта Рабоче-крестьянской Красной армии*. http://www.etomesto.ru/map-atlas_rkka/ (дата звернення: 04.05.2026).

Летопись — Синявський А. (ред.). (1904—1915). *Летопись Екатеринославской архивной комиссии*. Екатеринослав: Типография Губернского Земства.

НР — Дизендорф В.Ф. (уклад.). (2011). *Немцы России: Населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь*. 3-е переработ. интернет-издание. <https://surl.li/mckzjf> (дата звернення: 04.05.2026).

ОНМ ЕГ — Центральный статистический комитет. (1925). *Описание населенных мест Екатеринославской губернии на 1-е января 1925 г.* Екатеринослав: Типо-Литография Екатерининской ж. д.

ПВРУ 2016 — Верховна Рада України. (2016). Постанова «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» від 19 травня 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*, № 24, ст. 497.

ПВРУ 2024 — Верховна Рада України. (2024). Постанова «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» від 19 вересня 2024 р.

ПІ — Ребро П.П. (ред.). (1999). *Повернені імена. Документи, короткі біографічні довідки (про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області)* (кн. 2). Запоріжжя: [б.в.].

Россия XIV — Семенов-Тянь-Шанский П.П. (ред.). (1910). *Россия. Полное географическое описание нашего отечества (т. XIV: Новороссия и Крым)*. Санкт-Петербург.

СГУ — Непокупний А.П., Стрижак О.С., Цілуйко К.К. (ред.). (1979). *Словник гідронімів України*. Київ: Наукова думка.

СМИЗК — Эварницкий Д.И. (ред.). (1888). *Сборник материалов для истории запорожских казаков*. СПб: Типография И.Н. Скороходова.

СНМ Ек. — Вильсон И. (ред.). (1863). *Списки населенных мест Российской империи (т. XIII: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством по сведениям 1859 года)*. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД.

СРНГ — Филин Ф.П., Сороколетов Ф.П., Мызников С.А. (ред.). (1999). *Словарь русских народных говоров* (вып. 33). Москва — Санкт-Петербург.

ССУМ — Гумецька Л.Л., Керницький І.М. (ред.). (1977). *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.* (т. 1). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Афанасьев-Чужбинский А. (1861). *Поездка в Южную Россию (ч. I: Очерки Днепра)*. Санкт-Петербург.

Бойко А.В. (1998). Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. *Південна Україна XVIII—XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ* (вип. 3, с. 36—59). Запоріжжя.

Бушаков В.А. (2003). *Лексичний склад історичної топонімії Криму: монографія*. Київ: Вид-во Інституту сходознавства НАН України.

Дружинина Е.И. (1981). *Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860*. Москва: Наука.

Клаус А. (1869). *Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. Санкт-Петербург: Типография В.В. Нусвальта.

Князьков Ю.П. (2006). *Запорізька область: історико-географічний і топонімічний словник* (вип. 2). Запоріжжя: ТанDEM-У.

Крилов М. (2002). *Пам'ять втрачених сіл (зниклі ойконіми Запоріжжя: 1945—2000). Довідник*. Мелітополь: ТОВ «Мелітополь».

Кулинич І.М., Кривець Н.В. (1995). *Нариси з історії німецьких колоній в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Маштаков П.Л. (1913). *Список рек Днепровского бассейна с картой и алфавитным указателем*. Санкт-Петербург.

Мюллер В. (2005). *Великий німецько-український словник*. Київ: Видавничий дім «Чумацький шлях».

Никончук М.В. (1979). *Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)*. Київ: Наукова думка.

Писаревский Г.Г. (1909). *Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизвестным архивным документам)*. Москва: Печатня А.И. Снегиревой.

Супруненко В. (2007). *Запорожский край. Популярная энциклопедия природных и исторических достопримечательностей, традиций и названий*. Запоріжжя: Просвіта.

- Феодосий Макаревский. (1880). *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия* (вып. 1—2). Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского.
- Фоменко В. (1969). *Звідки ця назва? Дніпропетровськ: Промінь.*
- Челеби Э. (1961). *Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века.* Москва: Институт народов Азии.
- Черепанова Е.А. (1984). *Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья.* Друкарня УВС Сумського облвиконкому.
- Шевченко Т. (1961). І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм... *Кобзар* (с. 267—275). Київ: Державне видавництво художньої літератури.

Статтю отримано 30.04.2026

Статтю схвалено 26.05.00.2026

Статтю опубліковано 06.07.2026

REFERENCES

- Afanasiev-Chuzhbinskyi, A. (1861). *Journey to Southern Russia* (Part I: *Essays on the Dnipro*). Sankt-Peterburg (in Russian).
- Boiko, A.V. (1998). *Military-topographic-statistical description of Ekaterinoslav province. Southern Ukraine of the 18th—19th centuries: Notes of the Research Laboratory of the History of Southern Ukraine of ZDU* (Vol. 3, pp. 36—59). Zaporizhzhia (in Ukrainian).
- Bushakov, V.A. (2003). *Lexical composition of the historical toponymy of Crimea: Monograph.* Kyiv: Vyd-vo Instytutu shodoznavstva NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Chelebi, E. (1961). *Book of travels. Crimea and adjacent regions: Extracts from the work of the Turkish traveler of the 17th century.* Moskow: Instytut narodov Azii (in Russian).
- Cherepanova, E.A. (1984). *Folk geographical terminology of Chernihiv-Sumy Polissia.* Drukarnia UVS Sumskoho oblyvkonkomu (in Ukrainian).
- Druzhinina, E.I. (1981). *Southern Ukraine during the crisis of feudalism, 1825—1860.* Moskow: Nauka (in Russian).
- Feodosii Makarevskyi. (1880). *Materials for the historical-statistical description of the Ekaterinoslav Diocese: Churches and parishes of the past 18th century* (Vols. 1—2). Ekaterinoslav: Tipohrafiia Ya.M. Chauskoho (in Russian).
- Fomenko, V. (1969). *Where does this name come from? Dnipropetrovsk: Promin* (in Ukrainian).
- Klaus, A. (1869). *Our colonies: Essays and materials on the history and statistics of foreign colonization in Russia.* Sankt-Peterburg: Tipohrafiia V.V. Nusvalta (in Russian).
- Kniazkov, Yu.P. (2006). *Zaporizhzhia region: Historical-geographical and toponymic dictionary* (Vol. 2). Zaporizhzhia: Tandem-U (in Ukrainian).
- Krylov, M. (2002). *Memory of lost villages (disappeared oikonyms of Zaporizhzhia: 1945—2000). Directory.* Melitopol: TOV “Melitopol” (in Ukrainian).
- Kulynych, I.M., & Kryvets, N.V. (1995). *Essays on the history of German colonies in Ukraine.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Mashtakov, P.L. (1913). *List of rivers of the Dnipro basin with map and alphabetical index.* Sankt-Peterburg (in Russian).
- Miuller, V. (2005). *Great German-Ukrainian dictionary.* Kyiv: Vydavnychy dim “Chumatskyi shliakh” (in Ukrainian).
- Nykonchuk, M.V. (1979). *Materials for the lexical atlas of the Ukrainian language (Right-bank Polissia).* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Pisarevskyi, H.H. (1909). *From the history of foreign colonization in Russia in the 18th century (based on unknown archival documents).* Moskow: Pechatnia A.I. Snegirevoi (in Russian).
- Shevchenko, T. (1961). To the dead, the living, and the unborn compatriots... *Kobzar* (pp. 267—275). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury (in Ukrainian).
- Suprunenko, V. (2007). *Zaporizhzhia land. Popular encyclopedia of natural and historical attractions, traditions and names.* Zaporizhzhia: Prosvita (in Ukrainian).

Received 30.04.2026

Approved 26.05.2026

Published 06.07.2026

Olga Karpenko, Doctor of Philology, Leading Research Fellow
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: olga.petrivna.karpenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5522-2565>

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE OIKONYMICON
OF ZAPORIZHZHIA REGION: EXPERIENCE OF COMPILING
A HISTORICAL-ETYMOLOGICAL DICTIONARY

The article presents a linguistic study of the oikonyms of Zaporizhzhia Region as a small part of the oikonymicon of the historically freedom-loving Zaporizhzhia. A retrospective view of the names of our towns and villages is extremely necessary and relevant at a time when issues of national identity and decolonization of the national space have become more acute than ever. The relevance of studying the oikonyms of Zaporizhzhia is determined by the importance of settlement names as carriers of historical memory and cultural identity. They vividly reflect the processes of colonization, ethnic contacts, socio-economic changes, and political transformations that took place in the region. Through critical comparison of historical forms of oikonyms from diverse sources, it becomes possible to refine the chronology of each name's emergence and its transformations over time. This approach reliably delineates the historical layers of the oikonymicon of Zaporizhzhia: archaic names of the Cossack era; German, German-Mennonite, Bulgarian, Jewish, and other names linked to various colonization processes; as well as Soviet-period names characterized by ideological imprinting and mass renaming. In striving not to lose or distort the region's history, we aim to present realistically the changes in the oikonymicon as conditioned by political events-directed not only toward erasing ancient indigenous oikonyms and colonial formations, but also toward restoring original names or introducing semi-calques close to them.

Keywords: *oikonym, etymology, word-formation model, anthroponym, appellative.*